

PAPER

GAP QURILISHIDA ANIQLOVCHI VA TO'LDIRUVCHI

Sh.T.Akramov^{1,*}

¹Qo'qon DUDotsenti,f.f.n.

* akramov@gmail.com

Abstract

Ushbu maqolada o'zbek tilidagi ikkinchi darajali bo'laklar va unda aniqlovchi va to'ldiruvchi bo'laklarining gap qurilishidagi mavqei masalasi xususida nazariy ma'lumotlar beriladi. Valentlik nazariyasi aspektidagi talqinga ko'ra aniqlovchining asosan so'z kengaytiruvchilik mavqei singari to'ldiruvchi bo'lagining ham gap qurilishida so'z kengaytiruvchisi bo'lib voqelanishi misollar asosida izohlanadi.

Key words: Gap kengaytiruvchisi, valentlik, tema va rema munosabati, so'z kengaytiruvchisi, to'ldiruvchi mavqei, aniqlovchi mavqei, ikkinchi darajali bo'laklar talqini.

An'anaviy tilshunoslikda sintaksis borasida ayrim cheklangan tomonlarning mavjudligini o'z vaqtida turkiyshunos olimlar ham payqaganlar va aniqlovchining gapning konstruktiv bo'lagi ekanligiga shubha bilan qaraganlar. Jumladan, N.A.Baskakovning fikricha, aniqlovchining miqdoridan qat'iy nazar, har qaysi aniqlanmish gap tarkibida o'zining sintaktik pozitsiyasiga ega bo'ladi va aniqlovchi bilan bir butun holda bir gap bo'lagi sanaladi.

Ma'lumki, gapda mujassamlangan axborot o'zining nutqiy qiymati(ahamiyati) jihatidan tema va rema kabi ikki asosiy qismga ajraladi hamda gapdagi barcha so'zlar (bo'laklar) tema va rema qismlar atrofida birlashadi. E'tibor bering: an'anaviy sintaktik tahlilida ham gap ega tarkibi, kesim tarkibi va grammatik jihatdan bog'lanmagan bo'laklar kabi uch turga ajratilib, ikki bosh bo'lak – ega va kesim atrofida birlashtiriladi. Bularning barchasi nutqda shakllanuvchi gaplarning so'z birikmalarining bir-biriga qo'shish asosida emas, balki ma'lum markaziy bo'laklarni kengaytirish asosida vujudga kelishi haqidagi fikrni tasdiqlaydi. Xuddi shu fikrni fransuz tilshunosi L.Ten'erning sintaktik tahlilida ham uchratishimiz mumkin. Ushbu tahlil gapni bo'laklarga ajratishda so'z bog'lashuvi nuqtai nazariga tayanadi. Bunda gap bo'laklariga so'z ma'noviy bog'lashuvining sintaktik voqelanishi jihatidan qaralib, ular muayyan bog'lashuv markazlari asosida ajratiladi. Hokim va tobe bo'laklar o'zaro pog'onali tarzda joylashgan bo'lib, ma'lum bog'lashuv markazi bo'lgan so'zning o'z tobelari bilan gap qurilishida bir o'rinni egallashi aniqlanadi.

Shunday qilib, gap bo'laklari gap tarkibida necha so'z bo'lishi bilan emas, gapda nechta mustaqil bog'lashuv markazi borligi bilan belgilanadi. So'z bog'lashuvi haqidagi ta'limotning

kurtaklari an'anaviy tilshunosligimizda ham mavjud. Xususan, ko'pincha aniqlovchilar o'z aniqlanmishidan mustaqil gap bo'lagi sifatida ajratilmaydi (masalan, ba'zi qaratqichli va murakkab aniqlovchilar), ular o'zi ergashib kelgan hokim bo'lak doirasida ko'riladi. Masalan, Bepoyon dalalarda oltin boshloqlar jilvalanadi gapida bepoyon, oltin kabi aniqlovchilar holning aniqlovchisi(bepoyon), eganing"aniqlovchisi (oltin) deb qaraladiki, bizning tahlilimiz shunday talqin kurtaklarini mantiqiy nihoyasiga yetkazishga qaratilgan.

Ba'zi o'zbek tilshunoslari ham ikkinchi darajali bo'laklarning gapdagi maqomi yuzasidan an'anaviy qarashlarga tanqidiy munosabatda bo'lganlar. Xususan, professor SH.Rahmatullaev XX asrning 70-yillarida gap bo'laklari, jumladan, ikkinchi darajali bo'laklarni ajratishda mavjud qarashlarga tanqidiy nuqtai nazardan qaragan va quyidagilarni yozgan: "... SHuni ta'kidlash kerakki, sifatlovchiga so'roqni sifatlanmishdan kelib chiqib beramiz. Demak, sifatlovchining so'rog'i ma'lum ma'noda ichki so'roq bo'ladi. Biror bo'lak vazifasida sifatlovchili birikma keladi. Sifatlovchiga beriladigan so'roq ana shu bo'lak vazifasida kelgan birikmaning ichki tuzilishiga doir bo'ladi.

Yuqorida aytilgan ichki xususiyat (tartib erkinligining yo'qligi va ichki so'roqqa javob bo'lishi) sifatlovchining sintaktik mohiyatini belgilab qo'yadi. Sifatlovchi bo'lak ichidagi bo'lak, bo'lakning bo'lagi bo'lib keladi.

Sifatlovchining o'ziga xos ayri xususiyatlari borligidan kelib chiqib, uni bir vaqtlar uchinchi darajali bo'lak deb ham yuritishgan, ammo keyinchalik bu tushuncha va termindan voz kechilgan. Asli bu termin hodisasining mohiyatini aniq ochib bermaydi. Bizningcha, sifatlovchini aniqlovchining barcha turlarini ham gapning bo'lagi deb emas, birikmaning bo'lagi deb

atash to'g'riroqdir".

Yuqorida ta'kidlagan fikrga qo'shilsak sifatlovchi o'z sifatlanmishi bilan birgalikda bir bo'lak vazifasida keladi deb umumiy bir qoida chiqarish mumkin. Bu bilan gapni sintaktik tahlil qilish ancha osonlashadi. Birikmaning gap uchun (asli bo'lak uchun) qurilish materiali sifatida xizmat qilishini tan olgan bo'lamiz.

Professor N. Mahmudov aniqlovchilarni gapning konstruktiv bo'lagi hisoblamagani holda, to'ldiruvchi va holning gapdagi vazifasini farqlash lozimligini ko'rsatadi. Uning ta'kidlashicha, ikki va undan ortiq predikat qatnashganda, ulardan biri asosiy, qolganlari ikkinchi darajali holatda bo'ladi. SHuning uchun bo'lsa kerak, gap bo'laklariga funktsionallik va nofunktsionallik xususiyatlari asosida qarash tilshunoslikka kirib keldiki, bu gap bo'laklarining gap qurilishidagi mavqei masalasiga oydinlik kiritishga xizmat qildi. Bu nazariya nuqtai nazaridan qaranganda, aniqlovchi to'ldiruvchi va holdan tubdan farq qiladi. Bu farq shundaki, aniqlovchi gapning asosiy kesimiga hech qachon bevosita bog'lanish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Bu esa SH.Rahmatullaev ta'biri bilan aytganda, bo'lakning bo'lagi vazifasini bajarishidir. Boshqacha aytganda, aniqlovchi sof so'z kengaytiruvchisi mavqeidagi gap bo'lagi hisoblanadi. Tilshunoslikda bu masalani nazariy tomondan atributiv kengaytiruvchi sifatida talqin etish ham mumkin. So'nggi yillarda tilshunoslikka oid ayrim adabiyotlarda so'z kengaytiruvchisi, gap kengaytiruvchisi kabi atamalar paydo bo'lib borayotganini ham ko'pchilik yaxshi biladi. Bunday talqin bo'yicha aniqlovchining gap qurilishidagi mavqei to'ldiruvchi bilan ham tenglashtiriladi. To'ldiruvchi va hol gapning konstruktiv bo'lagi bo'lsa, to'ldiruvchi qaysi jihatdan aniqlovchi bilan tenglashadi? – degan haqli savol tug'ilishi mumkin. Buning uchun quyidagi misolni keltirish orqali fikrimizni isbotlaymiz: "O'quvchilar yangi ko'chatlarni issiqxonada o'stirdilar" jumlasida qo'chatlarni an'anaviy sintaktik tahlil doirasida olinsa, to'ldiruvchi, funktsional to'ldiruvchi deyiladi. Biroq ko'chatlarni to'ldiruvchisi ayni vaqtda o'zi tobelanib kelayotgan hokim mavqedagi kesimlikni shakllantirgan atov birlik(o'stirmoq)ning kengaytiruvchisidir. Chunki o'stirmoq atov birliqi kesimlik vazifasidan tashqari boshqa qaysi gap bo'lagi vazifasida kelmasin ko'chatlarni to'ldiruvchisi bilan potensial imkoniyat sifatida birikib kelaveradi. Bunga sabab esa boshqaruvchi so'z o'stirmoqning ma'naviy uzvida "ko'chatlar"ning valentlik sifatida mavjudligidir. Misol uchun: O'quvchilar yangi ko'chatlarni issiqxonada o'stirganlarida yaxshi bo'lar edi. Yoki: Yangi ko'chatlarni o'stirish o'quvchilar uchun qiziqarli bo'ldi kabi jumlar tahlilga tortilganda ham yuqoridagi holat mavjudligiga iqrar bo'lish mumkin. To'ldiruvchilarning aniqlovchilar kabi vositali va vositasiz turi ajratilishi ma'lum. Shuning uchun ularning faqat vositasiz deb ajratilgan turida shu holat kuzatiladimi?– deyilishi ham tabiiy hol. Yo'q albatta, vositali to'ldiruvchilar ham yuqoridagi kabi xususiyatga ega. Masalan, "Berilgan topshiriqni kitobdan yozdim" jumlasidagi kitobdan vositali to'ldiruvchi boshqa jumlada: "Topshiriqni kitobdan yozganimni ko'pchilik sezdi", "Men topshiriqni kitobdan yozishga tavsiya etmagan edim" kabi gaplarda ham yuqoridagi fikrlar tasdiqlanadi. Bu bilan to'ldiruvchilar ham gap qurilishida konstruktiv bo'lak bo'la olmaydi, deyish noto'g'ri. Ammo ularning nutqda bevosita kuzatishga berilishi u bog'lanib kelayotgan hokim mavqedagi so'zning lug'aviy ma'nosiga bevosita aloqadordir. Shu boisdan aniqlovchi va to'ldiruvchilarning gap qurilishidagi mavqei borasida gap borganda, har ikki bo'lak bir xil – so'z kengaytiruvchisi sifatida keladi, deb baholash kerak.

Anglashiladiki, aniqlovchilar faqat propozitiv nomlanish tarkibida funktsionalanib, kesim, ega, to'ldiruvchi, hol sintaktik pozitsiyalarida kelayotgan bo'laklarning tarkibiy qismi sanalgani kabi to'ldiruvchilar ham gap qurilishida so'z kengaytiruvchi vazifasida keladi. Ular faqat propozitsiya ichki uzvlari

bo'lingandagina ularning tarkibidan ajraladi. Hozirgi zamon tilshunosligida ikkinchi darajali bo'laklarning hammasi gap konstruktivligiga ega emasligini isbotlamoqda. Shuning uchun ham ikkinchi darajali bo'laklar gapning bo'lagimi yoki bo'lakning bo'lagimi ekanligini farqlash galdagi tadqiqotlarga asos bo'ladi.

Umuman olganda, sistemaviy tahlilda hodisaning lison va nutq asosiga diqqat qaratiladi. Chunki lisoniy hodisalarning o'rganish usuli nutqiy hodisalarning tadqiq usuli va yo'llaridan tubdan farq qiladi. Nutqiy hodisalar jonli mushohada etilsa, lisoniy hodisalar idrok, mavhum aqliy tahlil, o'zaro munosabatlarni va aloqadorliklarni ochish va tavsiflash yo'llari bilan tahlil qilinadi. Shuning uchun ham sistemaviy tilshunoslik avvalo gap va uning qurilishi, gapda bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning o'rni masalasini o'rganishga bevosita kirishar ekan, avval an'anaviy tilshunosligimizdagi gap va uning ostida yashiringan mohiyatining lison – nutq, bo'linishidagi o'rnini aniqlashga katta e'tibor berdi. Natijada shunday xulosaga kelindiki, rus tilshunosligidagi Peshkovskiy – Vinogradov, o'zbek tilshunosligidagi Borovkov – G'ulomov ta'limotlarida tavsiflangan gap asosan nutqiy hodisadir. Sintaksisni til sathidagi lisoniy tadqiqi an'anadagi yechimini kutayotgan ayrim munozarali masalalarga aniqlik kiritishi, shubhasiz.

Adabiyotlar

1. Акрамов Ш.Т. Ўзбек тилининг гап қурилишида тўлдирувчи ва ҳол([WPm] валентлик аспектида). НД. Тошкент.1997 йил
2. Баскаков Н. А. Простое предложение в каракалпакском языке. В.книге: Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Синтаксис.М. 1961. с. 67
3. Nurmonov A. Tilni sistemali o'rganish va sintaksisning ayrim munozarali masalalari. O'TA, 1988, 6- son. 22-26- b.
4. Сайфуллаева Р. Абузалова М. Гапнинг энг кичик қурилиш қолиплари ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти – 1991. – № 4, –Б,42-46,
5. Sayfullayeva R, Mengliyev B, Bakiyeva G, Qurbanova M, Yunusova Z, Abuzalova M "O'zbek tili struktural sintksisi":T.: 2009